

□ ПОЛИНА СЕРГЕЕВНА СЕРЕН

КУР - ХҮНДҮТКЕЛДИГ ЭТ (МООЛДА ТЫВАЛАР)

GIRDLE AS AN OBJECT OF WORSHIP AMONG MONGOLIAN TUVANS MOĞOL TUVALARINDA SAYGIN BİR EŞYA: KUŞAK

Abstract

In the following article, we analyze the traditions of Mongolian Tuvans (Tsengel sum of Bayan-Ölgii province, Tsagaannuur sum of Khövsgöl province, Hovd province) related to the worship of belt (girdle). We describe various rites, omens, and concepts related to girdles which are still observed in Tuvan daily life. We also list similar rites and omens in the cultures of Mongolians, Russian Tuvans, and Buryats. Our article is based on long-term field observations.

Keywords:

Tuvans, foreign Tuvans, Tsengel, Hovd, Tsagaannuur, family traditions, rite, clothes, girdle, hat.

Аннотация

Моолдуң Баян-Өлгий аймактың Цэнгэл сумузунда, Ховд аймакта база Хөвсөгөл аймактың Цагааннуур сумузунда чурттап турар тывалар бо хүннерге чедир ёзу-чанчылдарында, амыдыралында курну ажыглап турар. Кур кижилернин хүндүткелдиг, үнелиг эди болуп артпышаан. Янзы-бүрү ужур-дузалыг болуп, илерээшкин, тускай демдекти илередип турар.

Авторнуң Моолдуң Хомду, Баян-Өлгий, Хөвсөгөл аймактарында ажыл аайы-биле аңгы-аңгы чылдарда каш удаа барып чораш, дыңнап бижээн чүүлдеринге даянып бижээн. Моол чонда, Россияның тываларында, бурят чонда дөмей чүүлдер бар.

Дүлгүүр сөстөр

тивалар, даштыкыда тывалар, Цэнгэл, Ховд, Цагааннуур, өг-бүлө ёзулалдары, ёзу-чаңчыл, хеп, кур, куржак, бөрт.

Özet

Moğolistan'ın Bayan Ölgii eyaletinin Tsengel ilçesinde, Hovd'da ve Hövsgöl eyaletinin Tsagaannuur ilçelerinde yaşayan Tuvalar, bugüne kadar hayatlarında, gelenek göreneklerinde kuşakı etkili bir şekilde kullanmışlardır. Kuşak, onlar için oldukça saygın ve değer biçilemez bir eşya olarak varlığını korumaktadır. Kuşak, çeşitli anlamları ifade eden, yüksek öneme sahip, özel imleri ifade eden bir giyimdir.

Bu makale, Moğolistan'ın Hovd, Bayan-Ölgiy, Hövsgöl eyaletlerinde farklı yıllarda yapılmış olan araştırma gezilerinden derlenen malzemeye dayandırılarak oluşturulmuştur. Kuşağın Tuvaların yaşamında nasıl bir öneme sahip olduğu, hangi geleneklerde nasıl yaşatıldığı üzerinde durulmuş, Moğol, Buryatlar ve Rusya Federasyonu içindeki Tuva Cumhuriyetinde yaşayan Tuvalarda da benzer geleneklerin olduğu vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler

Tuvalar, Moğol Tuvaları, Tsengel, Hovd, Tsagaannuur, gelenek-görenek, giyim, kuşak, börk.

Бо чүүлге Моолдуң Баян-Өлгий аймактын Цэнгэл сумузунда, Ховд аймакта база Хөвсөгөл аймактын Цагааннуур сумузунда чурттап турар тываларның хүн бүрүде амыдыралында, ёзу-чаңчылдарында амдыгаа чедир кур тодаргай черни ээлеп турар. Ол дугайын тодаргайлап көрээлиңер.

Бир-ле дугаарында, өг-бүле ёзулалдарында курну ажыглап турары.

Куда езулалы. Куда эрттирип тургаш, «күдээ кириер» деп ёзулалда уругнуң адазы азы акызы күдээзинге, чаа бөрт кедирип, чаа кур белекке бээр. Курну күдээзинге куржап тура, мынча деп чугаалаар:

Эзерин тудуп үнерде,
Эмдик чүгүрүү белек болзун.
Чүгенин тудуп үнерде,
Чүгүрүк чыраазы белек болзун.

Күдээ оол күрүнениң ажылын кылып турар болза, ногаан өңнүг кур куржап бээр. А бир эвес күрүнениң ажылын кылбайн турар болза, сарыг өңнүг кур куржаар. Кара өңнүг курну күдээ кижиге белекке бербес. Бо чүүл Хомду тываларында демдеглеттинген [Серен, 2014: 27].

Кижини төрүттүнгенде эрттирер ёзулал. Херээжен кижини бир дугаар божуп турар болза, акызының, даайының азы ачазының курун белинге куржап алыр. Ынчан чиик божуур. Колдуунда-ла ачазының курун ажыглаар. Божаан соонда, иштин тыртып, кур-биле куржап алыр. Цагааннуур сумунуң тывалары ынчаар кылып турарлар.

Кажыдал ёзулалы. Өг-бүлелиг эр кижини мөчүүрге, ол кижиниң курун өөнүң херээжен ээзи арттырып ап, шыгжап алыр деп Цагааннуур тывалары чугаалаарлар [Серен, 2014: 66].

Бичии уругларның курунга хамаарышкан мындыг чүүлдер бар.

Бичии оолдарның курун куржандыргаш, курнуң ужун артынга халаңнатпас. Халаңнадып каарга, курнуң ужундан аза тудуп алгаш, бичии кижини өскээр аппаар дээр. Курун быжыг куржаар. «Кур кошканды, багай» деп чугаалаар.

Үңгеп турар апарган уругну от кыдыынче барбазын дээш, кур-биле белинден куржааш, орун будунга баглап каар.

Бо чүүлдерни амга чедир ажыглап, сагып турарлар.

Ол ышкаш курга хамаарышкан мындыг чүүлдерни онзалап, демдегледип каалыңар.

- Цагааннуур тывалары «Кижиниң сүнезини курга турар» дээр. Бо чүүл моол чонда база бар.

Ынчангаш, кижиниң сүнезини чорбазын дээш курну дүргеш, баглап алып. Удуурда, курун сыртыын адаанга салып алгаш, сыртанып удуур. Өске черге хонган болза, курну дошкалай тырткаш удуур.

- Курга эр кижиниң арат чонунуң, алган эжиниң, ажы-төлүнүң аас-кежи, сүлдези турар. Оол уругларга, эр кижиге бөрт биле кур эң хүндүткелдиг эдилелдер болур деп Цэнгэл тывалары тайылбырлаарлар.

- Кур арта базып болбас. Бо чүүл моол, бурят чоннарда база бар.

- Курну хүндүлээр, үнелээр. Ынчангаш, курун четкеш, хамаанчок черге салбас. Өрү салып алып.

- Бөрт биле кур хосталганың демдээ. Хостуг эргезин казыттырып, хоругдаттырып, кара-бажыңда кирген кижилерге бөрт, кур турбас.

- Хепти кур чокка кетпес. Кур куржанмайн, бөөлдес турары дээрге, чедимче чок, чогумчалыг эвес чүүлдү илередип турар болур. Цэнгэл тывалары «Өгден бөөлдес үнмес» дээр. Өгден бөөлдес үнерге, ажил-үүлези бүтпес болур.

Кара-бажыңга кирген кижиге, багай чүүлге таварышкан кижиге бөөлдес турар дээр. Ынчангаш бөөлдес турарын багай дээр [Серен, 2008: 43].

Бо чүүл моол эр кижиге база хамааржыр. Моол эр кижиге кур чок арттары дээрге, эң-не бужар чорук болур. Курун чешкеш мойнунга кедери дээрге куду көрүүшкүн, дорамчылал болур. Бир чижектен көрүп көрээли. Тэмучжинниң бөлүүнче меркиттер халдааш, ооң кадайын хунаап алгаш, тудуп апаар. Тэмучжин ыдыктыг Бурхан дааның кырынга үнүп келгеш, курун чешкеш, мойнунга кедип алгаш, «Ам мээң салым-чолум, чуртталгам быт-курт биле дөмей болду» деп кускуннап, ыглапкан. Мында курун чежери, кур чок арттары дээрге эр кижини херээжен кижиге дөмейлеп, куду көргениниң демдээ болур дээрзин Л.Л. Викторова бодунун ажылында айыткан.

Цэнгэл тывалары херээжен кижини *куржак* деп адаарлар. Сөстүң тургузуун көөр болзувусса, *кур* база *чок* деп сөстөрдөн тургустунган. Бо сөс *куру чок кижиге* утканы илередип турар. Ук сөс моол дылда *бүсгүй* (*бүс* 'кур' + *гүй* 'чок') деп сөстен үлегерлеттинген.

Моолдарның ёзу-чаңчылында херээжен кижиге кур эдилевес турган дээрзин Л.Л. Викторова моолдарның курун шинчилеп көргөн ажылында айыткан. Ооң ужурундан херээжен кижини *бүсгүй* 'куру чок' деп адаар. Моол херээжен кижиге кур эдилевес ужурулуг турганын Таң үезиниң-не бижимел барымдаалырында айыткан. Чүгле хаяа таварылгада, кандыг-бир чөптүг чылдагаан-биле херээжен кижиге курну куржанып болур турган. Чижээлээрге, өгнүң эр ээзи мөчээнде, херээжен кижиге төрел-аймааның, өг-бүлезиниң баштыңчызы болуп, курун куржанып, бижээн азынгаш, шерийн баштап, чаа-дайынга киржир турган. База бир чижек. Тэмучжинниң иези Оэлун-эхэ Есугей мөчүүрге, уруглары өзүп, башкарылганы боттарының холунга алгыже, чонун, шерийн боду баштап турган [Викторова, 1997: 167–177].

Түңнеп көөр болзувусса, кур бо хүннерге чедир кол ужур-дузазын күүседип, амыдыралдын шупту адырларында ажыглаттынып турар эт болуп артпышаан. Бир-ле дугаарында, кижиниң кедер хевиниң бир кезээ болуп, соок агаар-бойдустуг черлерде чурттап турар көшкүн амыдыралдыг чоннарга чылыг, эптиг эт. Ийи дугаарында, өг-бүле ёзулалдарында, кижиниң үш доюнда, ажыглаттынып турар болгаш ёзулал хүлээлгезин күүседип турар эт.

Ол ышкаш хереглел үнезиниң аайы-биле үнелиг эт болбушаан, кижилерниң аразында ылгал демдек илерээшкини болуп турар.

Моолда чурттап турар тываларның курга хамаарышкан сагылга, ёзулалдарында кожа чурттап турары моол чоннуң база Россияда тывалар, буряттар-биле дөмей чүүлдери ук чоннарның үе шагдан тура чоок харылзажып, ниити этнокультурлуг девискээрге хамааржып турарында болур.

Кур дугайында медээ

Тыва национал хептиң бир кол кезээ кур болур. Тонну куржап кедер. Курнуң кол ужур-дузазы – узун делгем тонну куржаары болур.

Курнуң ажыы. Кур ээзиниң кадыынга эки салдарлыг. Аъттыг чоруур таварылгада сооктан камгалап турар. Тонну куржанып алгаш, таакпы, аяк дээн чижектиг херек чуулдерин, хойлап алыр. Тонну карман чок даараар.

Курнуң хевирлери. Алгы-кештен, дүктен кылган кур, пөс курлар турар. Шагда бай кижилер торгудан, а ядыы кижилер даалемба болгаш өске-даа бөдүүн пөстөрдөн курну кылыр турган. Курнуң узуну үштен чеди метр болур. Бир курга бүдүн тонну даараарынга чеде бээр хире, тонук торгу херек. Торгу курну байырлалдарда ажыглаар. Каас чараш болур. Курну куржаарда хүн аайы-биле долгандырып куржаар. Ужун курнун иштинче кирип алыр. Булгаар, кештен кылган курларны онза чараштап, янзы-бүрү үнелиг металлдар, үнелиг даштар-биле каастаар. Ындыг курлар үнелиг эт-хөрөңги база болур.

Өңү. Эр кижиниң куру көк, ак-көк өнүг болур. Эр кижини аас-кежиктиг, чедимчелиг болдулар. Херээжен кижиниң куру кызыл өңүг болур. Ындыг өң аас-кежиктиг болдулар. Уруглары кадык, шыырак болур деп авторлар демдеглеп турар [Донгак, 2013: 95-96].

Ажыглаан литература

Викторова, Л.Л. (1997). Монголы Нож и пояс. *Кунсткамера*. Спб, 1997, № 11.

Серен, П.С. (2014). *Моолда Хомду тываларынын ёзулалдары* (дылынын, культуразынын материалдары). Кызыл.

Серен, П.С. (2014). *Моолда Цагаан-Нуур тываларынын ёзу-чанчылдары* (дылынын, культуразынын материалдары). Кызыл.

Серен, П.С. (2008). *Моолда Сенгел тываларынын чаңчылдары* (дылынын, культуразынын материалдары). Кызыл.

Донгак С.Ч. (2013). К символикке тюркского пояса. Тюркская руника: язык, история, культура (к 120-летию дешифровки орхоно-енисейской письменности). *Материалы междунар. научн. конф.* (10–11 июля 2013 г., г. Кызыл). Абакан, Ч. II.

Информантыларның даңзызы

Ч. Оюмбадам, 1972 чылда төрүттүнген, соян сөөктүг, тыва дыл, чогаал башкызы, Цагааннуур сумунуң чурттакчызы.

М. Цэрэн, 1951 чылда төрүттүнген, чаг тыва сөөктүг, Хомду аймактың чурттакчызы.

М. Цендсурэн, 1953 чылда төрүттүнген, эге класс башкызы, Цэнгэл сумунун чурттакчызы.

